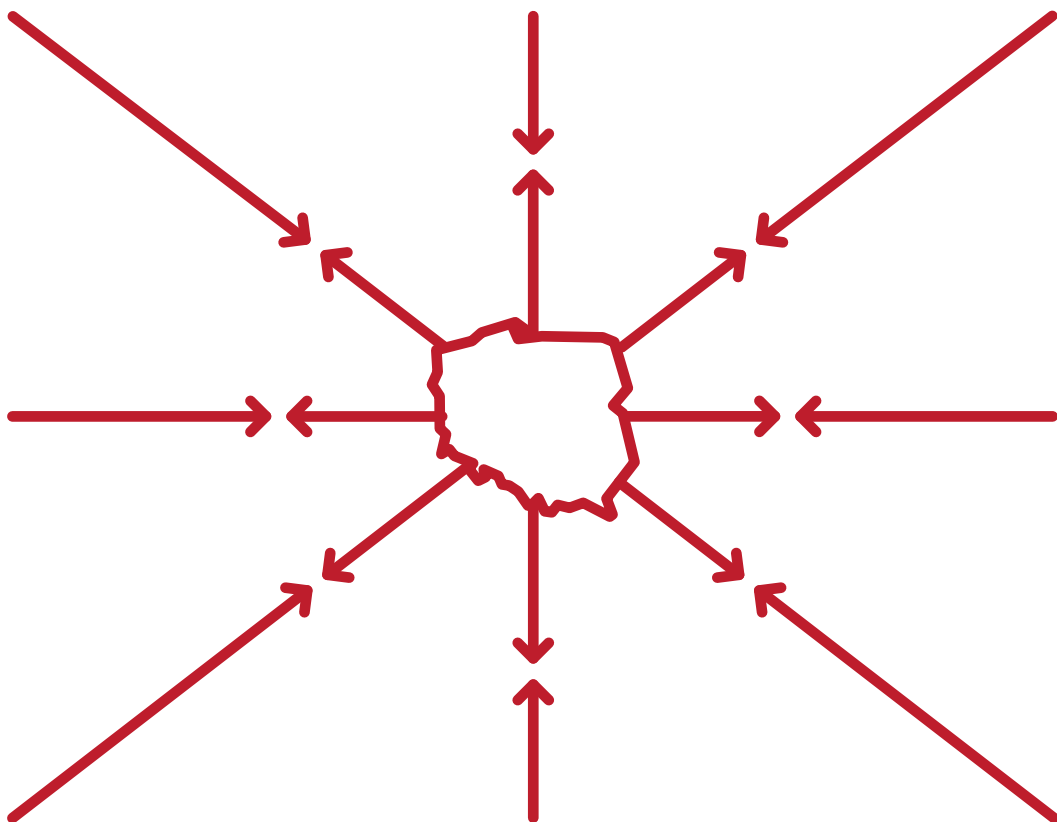

Magdalena Lesińska

NIEŁATWE ZWIĄZKI – RELACJE POLITYCZNE MIĘDZY PAŃSTWEM POCHODZENIA A DIASPORĄ

Polska i polska diaspora w okresie przełomu 1989 roku i później

NIEŁATWE ZWIĄZKI —

RELACJE POLITYCZNE MIĘDZY
PAŃSTWEM POCHODZENIA
A DIASPORĄ

Magdalena Lesińska

NIEŁATWE ZWIĄZKI —

RELACJE POLITYCZNE MIĘDZY PAŃSTWEM POCHODZENIA A DIASPORĄ

**Polska i polska diaspora
w okresie przełomu 1989 roku i później**

Recenzenci

prof. dr hab. Henryk Chałupczak

dr hab., prof. UW Joanna Wojdon

Redaktor prowadzący

Ewa Wyszwińska

Redakcja i korekta

Elżbieta Błuszkowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Magdalena Jędraszko

Skład i łamanie

Marcin Szcześniak

Publikacja dofinansowana przez Ośrodek Badań nad Migracjami UW

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019

ISBN 978-83-235-3678-9 (druk)

ISBN 978-83-235-3686-4 (pdf online)

ISBN 978-83-235-3694-9 (e-pub)

ISBN 978-83-235-3702-1 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

e-mail: wuw@uw.edu.pl

księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2019

Spis treści

Wstęp	7
--------------------	---

ROZDZIAŁ 1

Diaspora i jej relacje z państwem pochodzenia jako przedmiot badań ..	19
Historyczne i współczesne ujęcia fenomenu diaspory	19
Diaspora jako podmiot polityki	36
Polityka państwa pochodzenia wobec diaspory	58

ROZDZIAŁ 2

Diaspora w systemie politycznym państwa pochodzenia	69
Aktywność polityczna i wyborcza diaspory w państwie pochodzenia	69
Organizacja wyborów za granicą przez państwa pochodzenia	81
Reprezentacja diaspory w systemie politycznym państwa pochodzenia	94
Udział diaspory w przemianach politycznych w państwie pochodzenia	102

ROZDZIAŁ 3

Diaspora wobec przemian politycznych w Polsce (1989–1990)	115
Emigracja polityczna i polska diaspora w latach osiemdziesiątych XX wieku	115
Polonia i emigracja niepodległościowa wobec postanowień Okrągłego Stołu i wyborów czerwcowych	138
Kampania wyborcza oraz przygotowanie procesu głosowania w obwodach wyborczych za granicą w 1989 roku	152
Przebieg głosowania i wyniki wyborów czerwcowych za granicą	166
Po wyborach: tworzenie relacji z państwem polskim z perspektywy diaspory	176

R O Z D Z I A Ł 4

Nowe otwarcie: polityka państwa polskiego wobec diaspory po 1989 roku	207
Poszukiwanie nowej formuły wzajemnych relacji (1989–1991)	207
Wymiar prawno-instytucjonalny polityki państwa polskiego wobec diaspory	223
Wymiar narracyjno-symboliczny polityki wobec diaspory: między opieką a partnerstwem	234
Udział diaspory w polskim systemie politycznym	250

R O Z D Z I A Ł 5

Udział diaspory w wyborach w Polsce w latach 1990–2015	264
Udział obywateli polskich głosujących za granicą w wyborach krajowych – analiza porównawcza	264
Udział obywateli polskich głosujących za granicą w wyborach prezydenckich (1990–2015)	272
Udział obywateli polskich głosujących za granicą w wyborach parlamentarnych (1991–2015)	291
Uwarunkowania udziału w wyborach Polaków głosujących za granicą i ich profil polityczny	311
Podsumowanie	319
Bibliografia	327
Spis tabel, wykresów, rysunków, map	349
Wykaz skrótów partii politycznych	352

Wstęp

W badaniach i literaturze naukowej dotyczącej związków między państwem a procesami migracyjnymi dominuje temat reakcji państwa na napływ cudzoziemców i ich funkcjonowanie w obrębie jego terytorium, czyli perspektywa państwa przyjmującego. Zapewne jest to spowodowane tym, że napływ imigrantów był postrzegany przez decydentów politycznych oraz społeczeństwo jako większy problem (a czasem wręcz jako zagrożenie) niż odpływ własnych obywateli, szczególnie kiedy ma on charakter masowy. Nie bez znaczenia jest to, że pierwszym państwem uznanym za klasyczne państwo imigracyjne były Stany Zjednoczone, gdzie zarazem najwcześniej rozwinęły się badania relacji państwo – migracje. Z upływem czasu pojawiały się również badania nad państwem wysyłającym i jego działaniami w postaci prowadzonej polityki emigracyjnej (z powodu odpływu własnych obywateli) i polityki wobec diaspory (a więc tych, którzy już osiedlili się w innych krajach).

Tradycyjnie diaspory były przedmiotem zainteresowania przede wszystkim historyków, do których dołączyli później także socjologowie i antropolodzy. Analizowano rozwój skupisk diasporycznych i uwarunkowania procesu ich powstawania w czasie, skupiając się na związkach tożsamościowych między tworzącymi ją jednostkami i grupami oraz na relacjach łączących je z państwem pochodzenia. Z upływem czasu diasporami zainteresowali się także przedstawiciele takich dyscyplin jak ekonomia, politologia, prawo lub stosunki międzynarodowe. Przedmiotem badań i analiz stała się diaspora i jej rola w rozwoju ekonomicznym krajów pochodzenia, w tym znaczenie przepływów finansowych przesyłanych przez jej przedstawicieli, diaspora jako aktywny podmiot stosunków międzynarodowych i przedmiot uregulowań prawnych, a także – na gruncie politologii – jako grupa interesu, przedmiot i podmiot polityki państwa mający wpływ na politykę wewnętrzną kraju

pochodzenia i będąca adresatem rozwiązań prawnych oraz działań politycznych. Obecnie studia nad diasporami (*diaspora studies*) można określić jako interdyscyplinarny obszar badawczy (subdyscyplinę?) o szerokim zakresie tematycznym i zróżnicowanych podejściach koncepcyjno-analitycznych.

Czym zatem jest diaspora? Najprościej rzecz ujmując, diasporę tworzą emigranci, którzy opuścili swoje państwo i rozproszyli się w innych krajach, a także kolejne ich pokolenia, czyli osoby już urodzone poza krajem, ale mające świadomość swojego pochodzenia. Choć diaspora powszechnie kojarzona jest z emigracją, to zalicza się do niej również te grupy, które znalazły się poza granicami swojego państwa z innych przyczyn niż emigracja, np. przymusowe wysiedlenia, czy zmiany granic (np. z powodu wojny lub międzypaństwowego konfliktu). W wyniku zmiany granic obywatele danego kraju mogą znaleźć się na terytorium innego państwa, nie opuszczając miejsca swojego zamieszkania. Już sam fakt, że mianem diaspory określa się wiele grup rozproszonych z wielu powodów, w różnych kierunkach i w innych okresach, pozwala uświadomić sobie różnorodność, jaka się pod tym pojęciem kryje. Niewątpliwie diaspora jest unikalnym typem wspólnoty, co związane jest z geograficznym rozproszeniem, które wymusza tworzenie relacji i podejmowanie działań ponad granicami państwowymi.

Specyfika diaspory jako wielkiej grupy społecznej wynika z jej trwałości i silnych więzi tożsamościowych łączących jednostki reprezentujące kolejne pokolenia mimo istniejących podziałów (społecznych, ekonomicznych czy politycznych). Diaspory są słabiej lub silniej zróżnicowane i podzielone, do czego przyczynia się fakt rozproszenia i słabnących z czasem więzi z państwem pochodzenia oraz wewnętrznych podziałów. Wielu autorów podkreśla, że diaspory nie należy traktować jako jednolity homogeniczny podmiot. Kluczowa dla zrozumienia jej fenomenu jest świadomość charakteryzującego ją zróżnicowania i wewnętrznych podziałów, a w analizie konkretnych przypadków także ważna rola kontekstu historycznego i politycznego jej relacji z państwem pochodzenia. Należy pamiętać, że pojęcie diaspory dotyczy bardzo złożonej oraz zróżnicowanej formacji społecznej. Diaspora to mieszanka różnych klas społecznych, etnicznych, religijnych, grup zawodowych, interesów społecznych, ekonomicznych i kulturowych. Kolejne fale migracyjne reprezentują dodatkowo różne, czasami sprzeczne, postawy i wartości w stosunku do „starszych” grup w diasporze. Podziały są „przywożone z domu”, jak i tworzone już na emigracji. Pomimo silnych wewnętrznych rozłamów, naturalnych procesów „rozpływania się” w społeczeństwach, w państwach osiedlenia oraz upływu czasu, diaspora jako wspólnota nie tylko trwa, ale obecnie mówi się nawet o jej renesansie. Diaspory w erze globalnych migracji stały się więc przedmiotem aktywnej polityki państw pochodzenia,

jak i osiedlenia, zyskały też odrębną podmiotowość polityczną na arenie krajowej i międzynarodowej.

Wpływ diaspor na funkcjonowanie państwa pochodzenia, jak i osiedlenia, ma wiele poziomów. Jest widoczny w wymiarze demograficznym (wpływ na rozmiar i strukturę populacji państwa pochodzenia w wyniku odpływu oraz docelowego jako efekt napływu), społecznym (oddziaływanie na stopień zróżnicowania kulturowego i etnicznego społeczeństwa przyjmującego), ekonomicznym (rola m.in. transferów finansowych lub wyjazdy pracowników wysoko kwalifikowanych) oraz politycznym (działalność polityczna emigrantów na obczyźnie). Stale powiększająca się populacja emigrantów przebywających poza krajem urodzenia i obywatelstwa powoduje postępujący rozwój skupisk diasporycznych. Według ONZ szacunkowa liczba osób migrujących na całym świecie osiągnęła w 2017 roku 258 milionów (dla porównania w 2010 liczba ta wynosiła 220 milionów, a w 2000 roku – 173 miliony)¹. Mimo wzrostu liczby bezwzględnej, udział migrantów międzynarodowych w stosunku do liczby ludności na świecie utrzymuje się jednak od lat 70. XX wieku na względnie stałym poziomie i oscyluje na poziomie 2–3%.

Szybki rozwój technologii oraz procesy globalizacyjne zmieniają sposoby komunikacji, przemieszczania się, wraz z relacjami międzyludzkimi i międzygrupowymi. Powszechność dostępu do internetu i mediów społecznościowych powoduje przeobrażenie relacji wewnątrzgrupowych i między grupami. Podtrzymywanie kontaktów na odległość, czyli to co kiedyś zajmowało wiele czasu i trudu, wymagało pisania listów bądź czasochłonnej podróży, obecnie nie stanowi już takiego wyzwania. Transnarodowy wymiar wspólnoty, kształtującej się w przestrzeni zawieszanej między państwem pochodzenia a państwami osiedlenia, stał się faktem. Zmiany te są widoczne w każdym wymiarze: symbolicznym (narracyjnym) oraz praktycznym (politycznym i instytucjonalnym). Jak zauważa Francesco Ragazzi, pojęcia „diaspora” czy „globalny naród” pociągają za sobą zmianę (*remapping*) granic przynależności do wspólnoty, są one obecnie niezależne od granic terytorialnych². Wspomniane procesy znajdują swoje odzwierciedlenie również w badaniach i literaturze naukowej, gdzie temat diaspor jako wspólnoty transnarodowej rozwinął się w ciągu ostatnich dwóch dekad bardzo dynamicznie³.

¹ ONZ (2017). *International migrant stock: The 2017 revision*. www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.shtml [pełny opis wszystkich podanych w pracy adresów internetowych wraz z dostępem znajduje się w Bibliografii].

² F. Ragazzi (2009), *Governing Diasporas*, *International Political Sociology* 3 (4), s. 389.

³ Zob. m.in. R. Bauböck, T. Faist (red.) (2010), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Mobilizacja polityczna diaspory i jej wpływ na system polityczny była jako temat badań przez długi czas ignorowana przez politologów, obecnie jednak stanowi ważne pole teoretycznych i praktycznych rozważań, gdyż jak w soczewce skupia wyzwania związane z konceptualizacją relacji zachodzących między państwowym i międzynarodowym wymiarem życia politycznego oraz aktywności różnych podmiotów w tej wielowymiarowej przestrzeni⁴. Relacje między państwem pochodzenia a diasporą są analizowane w literaturze głównie przez pryzmat podejścia historycznego, ekonomicznego czy antropologicznego. Jest natomiast niedosyt badań prowadzonych z perspektywy nauk politycznych, kiedy to zależności między dwoma podmiotami traktowane są jako relacje polityczne, określone przez reguły systemu politycznego (prawno-instytucjonalnego), związane z władzą i grą interesów, konfliktem i rywalizacją, podmiotowością polityczną, posiadanymi zasobami i wpływami. Istniejące w literaturze polskiej opracowania skupiają się przede wszystkim na polityce państwa wobec diaspory lub jej części, albo na strukturze organizacyjnej tej ostatniej; oznacza to, że relacje te analizowane są najczęściej z jednostronnej perspektywy⁵. Przedstawiona w kolejnych rozdziałach analiza relacji między państwem pochodzenia a diasporą jest osadzona najmocniej w naukach politycznych, choć inspirujące okazały się także podejścia i koncepcje charakterystyczne dla dorobku stosunków międzynarodowych, czy takich interdyscyplinarnych obszarów badań, jak studia nad konfliktami (*conflict studies*), demokratyzacją (*democracy studies*), czy studia nad rozwojem (*development studies*).

W literaturze występują liczne terminy odnoszące się do wspólnoty politycznej o wysokim poziomie emigracji i licznej diasporze, takie jak narody emigrantów (*nations of emigrants*), emigracyjne narody (*emigration nations*),

⁴ F. Adamson (2002), *Mobilizing for the transformation of home: politicized identities and transnational practices*, w: N. Al-Ali, K. Koser (red.) *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*. London: Routledge, s. 168.

⁵ Zob. m.in. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga (2014), *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, w: M. Lesińska, K. Slany, B. Solga, M. Okólski (red.) *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego; A. Fiń, A. Legut, W. Nowak, M. Nowosielski, K. Schöll-Mazurek K. (2013), *Polityka polonijna w ocenie jej wykonawców i adresatów*. Poznań: Instytut Zachodni; P. Hut (2014), *Polska wobec Polaków w przestrzeni poradzieckiej. Od solidaryzmu etnicznego do obowiązku administracyjnego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR; Z.T. Klimaszewski (2012), *Polityka Polski wobec Polonii i Polaków za granicą po 1989 roku*. Białystok: Wydawnictwo Libra; M. Nowosielski (2016), *Polskie organizacje w Niemczech. Stan i uwarunkowania*. Poznań: Instytut Zachodni. Wyjątkiem jest monografia Kamili Schöll-Mazurek, która analizuje sytuację emigrantów polskich w Niemczech jako adresatów polityki polskiej, niemieckiej i UE (K. Schöll-Mazurek (2016), *Między polityką integracyjną a polityką polonijną. Sytuacja najnowszych polskich migrantów w Niemczech w wybranych obszarach po 2011 roku*. Kraków: Księgarnia Akademicka).

państwa emigracyjne (*emigration states*) oraz państwa wysyłające (*sending countries*)⁶. Mianem państwa emigracyjnego, wysyłającego, czy państwa pochodzenia, określa się kraj, który emigrant opuszcza. Z kolei kraj, do którego przybywa, definiuje się jako państwo docelowe, przyjmujące, zamieszkania bądź też państwo osiedlenia. W niniejszej monografii najczęściej używane będą pojęcia: państwo pochodzenia (w odniesieniu do kraju, z którego wywodzą się członkowie diaspory) oraz państwa osiedlenia (w których znaleźli oni swoje nowe miejsca zamieszkania).

W języku polskim (w oficjalnej nomenklaturze oraz języku potocznym) polskie skupiska za granicą określane są najczęściej mianem Polonii. Pojęcie to tradycyjnie stosowano wobec polskich emigrantów zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych; nie jest to jednak termin właściwy w stosunku do mniejszości polskich w państwach sąsiadujących na wschodzie, takich jak Litwa, Białoruś czy Ukraina, gdyż nie są one skupiskami o rodowodzie emigracyjnym, ale powstały w wyniku zmiany granic państwa polskiego po drugiej wojnie światowej. Z takim określeniem nie utożsamia się wielu młodych Polaków, którzy wyjechali w trakcie ostatnich kilkunastu lat do państw członkowskich Unii Europejskiej (UE) po dołączeniu do niej Polski w 2004 roku. Oficjalnym określeniem powszechnie obecnym w nomenklaturze urzędniczej jest „Polonia i Polacy za granicą”, które jest szersze i obejmuje znaczeniowo tak emigrantów (wraz z kolejnymi pokoleniami), jak i polskie mniejszości narodowe (Polaków na Wschodzie). Z kolei pojęcie „diaspora polska”, które wydaje się być najbardziej inkluzywne, występuje najczęściej w literaturze naukowej i w mediach, jego zaś użycie krytykowane jest przez część liderów organizacji polonijnych, szczególnie reprezentujących starsze pokolenia polskiej emigracji⁷. Mając świadomość złożoności pojęciowych związanych z określeniami stosowanymi w opisie polskich zbiorowisk za granicą, w niniejszej monografii zdecydowałam się używać konsekwentnie pojęcia „diaspora polska”, z nielicznymi wyjątkami, np. we fragmentach dotyczących bezpośrednio Polonii amerykańskiej.

Temat relacji między diasporą a państwem pochodzenia w szerszym kontekście zainspirował mnie podczas projektu dotyczącego partycypacji

⁶ Zob. M. Collyer (2013), *Emigration nations: Policies and ideologies of emigrant engagement*. New York: Palgrave MacMillan; D. Fitzgerald (2009), *A nation of emigrants: How Mexico manages its migration*. Berkley: University of California Press; A. Gamlen (2008). The emigration state and the modern geopolitical imagination, *Political Geography* 27 (8); E. Østergaard-Nielsen (2003a), *International Migration and Sending Countries. Perception, Policies and Transnational Relations*. London: Palgrave.

⁷ Więcej na temat funkcjonujących pojęć i określeń dotyczących Polaków za granicą zob. M. Lesińska (2018), Polska diaspora, Polonia, emigracja. Spory pojęciowe wokół skupisk polskich za granicą, *The Polish Migration Review* nr 3.

wyborczej Polaków za granicą w wyborach krajowych w latach 1989–2011⁸. W założeniu zaplanowane w nim badania nie obejmowały wyborów kontraktowych z czerwca 1989 roku. Inna specyfika, zasady według których były organizowane, uczestnicy oraz okoliczności, w jakich miały miejsce, są źródłem trudności w porównywaniu ich z wyborami odbywającymi się w późniejszym okresie. Zmieniłam jednak pierwotne plany pod wpływem wywiadów przeprowadzonych przeze mnie z przedstawicielami polskiej diaspory pochodzącymi z takich państw jak USA czy Australia. Podczas tych rozmów, wątek szerokiej mobilizacji środowisk polskich za granicą podczas wyborów czerwcowych pojawiał się często i towarzyszyły mu silne emocje wśród moich rozmówców. Szukając potwierdzenia informacji o masowym zaangażowaniu politycznym polskich emigrantów w tamtym okresie, starałam się w wielu archiwach (przez dłuższy czas bezskutecznie) dotrzeć do danych dotyczących liczby głosów oddanych w wyborach w 1989 roku w obwodach wyborczych zorganizowanych poza granicami kraju⁹. Dopiero w Archiwum Ministra Spraw Zagranicznych dotarłam do meldunków przekazywanych z komisji wyborczych wraz z wynikami głosowania, a w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) do notatek zawierających zbiorcze informacje o wynikach wyborów w obwodach zagranicznych. Analiza odnalezionych danych była dla mnie na tyle zaskakująca, że pierwotne pytanie o udział polskich obywateli w wyborach w 1989 roku poszerzyłam o kontekst powiązany ze współuczestnictwem polskiej diaspory w procesie transformacji politycznej w Polsce. W związku z tym pojawiły się kolejne pytania, związane z procesem kształtowania się wzajemnych związków między państwem pochodzenia a diasporą w okresie zmiany politycznej, gdyż rok 1989 stanowił nie tylko cezurę transformacji ustrojowej, ale stał się także nowym początkiem w relacjach państwa polskiego z diasporą.

Kolejnym ważnym okresem w kształtowaniu się wzajemnych relacji i wpływów między państwem polskim i diasporą, obok okresu transformacji politycznej, okazał się rok 2004 i przystąpienie Polski do struktur UE. Nowa masowa fala wyjazdów z Polski przyczyniła się do zwiększenia liczebności i różnorodności polskich skupisk w państwach europejskich oraz wzbudziła

⁸ Projekt „Partycypacja wyborcza diaspory polskiej w wyborach krajowych od 1989 roku” finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/03/D/HS5/01055 (realizowany w latach 2012–2015).

⁹ Autorzy opracowań dotyczących wyborów 4 czerwca 1989 roku najczęściej pomijają kwestię udziału w nich Polaków przebywających za granicą; jednym z wyjątków jest monografia autorstwa Pauliny Codogni, która omawiając proces przygotowania wyborów, także w obwodach organizowanych poza krajem, nie podaje jednak liczby wyborców głosujących w innych państwach (P. Codogni (2012), *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*. Warszawa: IPN).

potrzebę przedefiniowania priorytetów polityki państwa wobec zachodzących zmian dotyczących polskiej diaspory. Płynność i transnarodowy wymiar funkcjonowania wielu polskich emigrantów poakcesyjnych, którzy dzielą swój czas i aktywność między Polskę i nowe państwa zamieszkania, stanowiły kolejne ważne zjawisko godne przeprowadzenia pogłębionych badań.

W efekcie sformułowałam zestaw pytań badawczych, które dotyczą diaspory jako podmiotu politycznego (źródeł, przesłanek i atrybutów podmiotowości politycznej diaspory), relacji politycznych między diasporą a państwem pochodzenia (procesu kształtowania się wzajemnych kontaktów i czynników je warunkujących), udziału diaspory w systemie politycznym państwa pochodzenia (możliwych form i mechanizmów oraz jej wpływu na funkcjonowanie tego systemu), prowadzonej polityki państwa wobec diaspory (jej zakresu, wymiarów i jej elementów składowych – konkretnych rozwiązań prawnych, instytucjonalnych i praktycznych działań). Postawiłam także hipotezę, że diaspora może odegrać ważną rolę polityczną nie tylko w przełomowych momentach dla państwa pochodzenia, takich jak konflikt zewnętrzny lub wewnętrzny, walka o niepodległość czy transformacja ustrojowa, ale także w okresie stabilności politycznej. Istotna staje się w związku z tym analiza dostępnych dla członków diaspory praktyk politycznych w systemie politycznym państwa pochodzenia. Taką praktyką jest przede wszystkim udział w wyborach mających miejsce w państwie pochodzenia, którym w niniejszej monografii poświęcam wiele miejsca.

Skoncentrowanie szczególnej uwagi na okresie transformacji politycznej (przełom roku 1989 i 1990) oraz późniejszym (do wyborów w 2015 roku) wynika z jednej strony z przyjętego założenia, że polityczna aktywność diaspory wobec państwa pochodzenia może ujawniać się podczas gwałtownych przemian politycznych, jak i w okresie stabilności politycznej. Z drugiej zaś, podyktowana jest specyfiką wzajemnych relacji państwa polskiego i diaspory. Wiele prac odnosi się do aktywności polskiej diaspory w okresach przełomowych w historii kraju, w szczególności w czasie walki o niepodległość czy w trudnym okresie powojennym. Mniejsza uwaga poświęcona jest politycznej roli diaspory w okresie stabilizacji politycznej, kiedy to postrzegana jest ona przede wszystkim w aspekcie utraty kapitału ludzkiego i społecznego (jako efektu masowej emigracji poakcesyjnej) oraz bilansu ekonomicznego (wpływu emigracji na gospodarkę i rynek pracy)¹⁰. Współczesna diaspora polska stanowi bardzo ciekawy przypadek podmiotowości politycznej o transnarodowym charakterze. Partycypacja polityczna i publiczna najnowszej fali emigrantów,

¹⁰ Zob. m.in. M. Lesińska, K. Slany, B. Solga, M. Okólski (red.) (2014), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

którzy mając pełnię praw politycznych w Polsce związaną z obywatelstwem oraz szeroki zakres uprawnień w państwach osiedlenia (na mocy rezydencji i prawa unijnego), ich aktywność wyborcza oraz ewolucja polityki państwa wobec diaspory związana z emigracją poakcesyjną stały się dla mnie ważnym tematem, stanowiącym w naturalny sposób kontynuację wcześniej prowadzonych badań. W rezultacie treść monografii jest oparta na materiałach zebranych podczas projektów badawczych prowadzonych przeze mnie od 2012 roku¹¹.

Przeprowadzona analiza, stanowiąc treść monografii, skumulowana została na okresie od 1989 roku do czasów współczesnych. W wielu miejscach odnoszę się do czasów II RP czy PRL, zdając sobie sprawę, że postawa wielu środowisk emigracyjnych wobec kraju ukształtowała się w okresach wcześniejszych; podobnie instytucje polskie, formułując politykę wobec diaspory, czerpią z doświadczeń przeszłości, jednak nie one są tu przedmiotem szczegółowych rozważań. Celem niniejszej monografii nie jest porównanie relacji między państwem polskim a diasporą w różnych okresach historii Polski, ale skoncentrowanie uwagi na ich kształtowaniu się w różnych warunkach politycznych – w okresie przełomu (transformacji ustrojowej) oraz współcześnie – w warunkach stabilizacji politycznej. Centralnym pojęciem dla prowadzonych rozważań staje się podmiotowość polityczna diaspory – możliwości jej realizacji, uwarunkowania i ograniczenia związane z określoną rzeczywistością polityczną. Prowadząc szczegółowe analizy relacji między państwem polskim i diasporą w okresie przełomu politycznego, skupiam się przede wszystkim na dwóch głównych grupach polskiej diaspory – Polonii amerykańskiej i środowisku emigracji niepodległościowej związanej z polskim Rządem na Wychodźstwie w Londynie. Obie bowiem stanowiły najsilniejsze (w sensie ilościowym, organizacyjnym oraz posiadanego wpływu na inne zbiorowiska polskie na świecie) centra aktywności politycznej polskiej diaspory w tamtym okresie. Nie oznacza to oczywiście, że Polacy w innych krajach nie włączali się w działalność na rzecz kraju, wprost przeciwnie. Mobilizacja polityczna środowisk polskich w latach 80. XX wieku i reakcja ośrodków władzy na działalność polityczną polskiej diaspory stały się w ostatnich latach przedmiotem szeroko zakrojonych badań prowadzonych m.in. przez historyków związanych z Instytutem Pamięi Narodowej¹².

¹¹ Projekt „Partycypacja wyborcza diaspory polskiej w wyborach krajowych od 1989 roku” (zob. przypis 8) oraz projekt „Pomiędzy Polską a Irlandią. Polityczna i publiczna partycypacja polskich migrantów w przestrzeni transnarodowej” finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2015/18/M/HS5/00385 (realizowany w latach 2016–2019).

¹² Zob. m.in. S. Łukasiewicz (red.) (2016). *Polska emigracja polityczna 1939–1990. Stan badań*. Warszawa: IPN; P. Pleskot (2014), *Solidarność na Antypodach. Inicjatywy solidarnościowe*

Temat, jaki podjęłam w niniejszej monografii, nie doczekał się do chwili obecnej pogłębionych badań; zmusiło mnie to do przeprowadzenia czasochłonnnych kwerend źródłowych, a w efekcie pozwoliło na zebranie oryginalnego i zróżnicowanego materiału oraz podjęcie próby wypracowania własnych wniosków na podstawie zebranych danych. W procesie przygotowywania monografii starałam się opracować treść prowadzonych analiz dotyczących opisywanego przypadku (relacji politycznych między państwem polskim a polską diasporą) oraz płynące z nich konkluzje przede wszystkim na podstawie zgromadzonych materiałów źródłowych, uzupełniając je następnie istniejącymi już publikacjami i opracowaniami naukowymi.

Podstawą źródłową monografii są dokumenty archiwalne ze zbiorów Archiwum Prezydenta RP, Archiwum Senatu RP, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Instytutu Pamięci Narodowej, gdzie przeprowadziłam liczne kwerendy w okresie marzec 2014 – listopad 2015. Stypendium Fundacji Kościuszkowskiej umożliwiło mi pobyt badawczy w Cleveland w Stanach Zjednoczonych w 2016 roku na Case Western Reserve University i bezpośrednią współpracę z prof. Mary Erdmans. W trakcie tego pobytu przeszukałam zbiory w kilku archiwach polskich i polonijnych, m.in. w Polskim Instytucie Naukowym w Ameryce (Polish Institute Science and Art, PIASA) oraz Instytucie Piłsudskiego w Nowym Jorku i w Muzeum Polskim w Ameryce w Chicago. Bardzo owocna okazała się wizyta w Central Connecticut State University (CCSU) w New Britain – znajduje się tam bogata kolekcja polskich archiwaliów (Connecticut Polish American Archive). Dzięki wsparciu Ośrodka Badań nad Migracjami UW mogłam uzupełnić zebrany zasób materiałów źródłowych o dokumenty związane z działalnością Rządu RP na Wychodźstwie w Londynie i prasę emigracyjną, odwiedzając Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego oraz bibliotekę Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego (POSK) w Londynie. Przegląd polskiej prasy emigracyjnej uzupełniłam podczas kwerendy w Bibliotece Narodowej w Warszawie. W czasie pobytów badawczych (w USA, Wielkiej Brytanii, Niemczech i Irlandii) oraz badań kontynuowanych w Polsce przeprowadziłam ponad 40 wywiadów i rozmów z przedstawicielami polskiej diaspory, reprezentującymi różne pokolenia i fale emigrantów, oraz z pracownikami kluczowych, z punktu widzenia tematu, instytucji: MSZ (w tym z byłymi

polskiej diaspory w Australii (1980–1989). Warszawa: IPN; P. Pleskot (red.) (2018), Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989), tom I: Państwa pozaeuropejskie. Warszawa: IPN; P. Pleskot (red.) (2018), Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989), tom II: Państwa europejskie. Warszawa: IPN; R. Terlecki (2005), Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii. Warszawa: IPN.

i obecnymi konsulami i ambasadorami), Senatu i Państwowej Komisji Wyborczej. Oprócz przeglądu literatury polskiej i światowej, dokonałam także analizy prasy polskojęzycznej wydawanej w USA i Wielkiej Brytanii w latach 1989–1990. Objęła ona następujące dzienniki i periodyki: *Nowy Dziennik*, *Dziennik Związkowy*, *Rzeczpospolitą* (wydanie londyńskie) oraz *Dziennik Polski* i *Dziennik Żołnierza*.

Monografia składa się z pięciu rozdziałów. Otwierają ją rozważania teoretyczne dotyczące ewolucji rozumienia pojęcia diaspory – od statycznego pojęcia rozproszonej terytorialnie wspólnoty etniczno-religijnej po dynamiczne ujęcie jako wspólnoty transnarodowej i podmiotu politycznego. W rozdziale pierwszym wprowadzone jest kluczowe pojęcie podmiotowości politycznej oraz wskazane są jej źródła, formy i uwarunkowania. Stanowią one podstawową ramę koncepcyjną dla analizy diaspory jako samodzielnego podmiotu politycznego. Wstępne rozważania obejmują także pojęcie polityki państwa wobec diaspory wraz z jej podstawowymi wymiarami: przedmiotowym (na który składa się wymiar narracyjno-symboliczny, prawno-instytucjonalny, społeczny i ekonomiczny) oraz podmiotowy, obejmujący strukturę instytucjonalną w ramach władzy wykonawczej i ustawodawczej w państwie pochodzenia, a której celem jest współpraca z diasporą. Wskazane i omówione są także czynniki wpływające na tworzenie i rozwój polityki wobec diaspory.

W rozdziale drugim głównym tematem rozważań staje się diaspora jako podmiot polityczny mający aktywny udział w systemie politycznym państwa pochodzenia. Udział ten może przyjąć różne formy. Najbardziej powszechną jest uczestnictwo w wyborach (najczęściej parlamentarnych i/lub prezydenckich), mających miejsce w państwie pochodzenia, tzw. głosowanie zagraniczne (*external voting*). Przedstawiona jest nie tylko analiza porównawcza państw, których obywatele przebywający za granicą mogą oddać swój głos, ale także przypadki krajów, w których istnieją dedykowane miejsca w parlamencie dla przedstawicieli diaspory. Udział w systemie politycznym państwa pochodzenia przyjmuje także formę reprezentacji w strukturze instytucjonalnej, kiedy istnieją ciała przedstawicielskie, stanowiące formalny kanał komunikacji i konsultacji z reprezentantami diaspory. Diaspora może stać się ważnym podmiotem politycznym przez współuczestnictwo w procesie zmiany politycznej zachodzącej w państwie pochodzenia. Taką zmianą jest konflikt z udziałem (lub mający tam miejsce) państwa pochodzenia (od kryzysu politycznego po wojnę domową), kiedy to diaspora popiera jedną lub wiele stron konfliktu, biorąc w nim aktywny udział. Innym omawianym przykładem zmiany politycznej jest proces transformacji ustrojowej (demokratyzacji), w którym diaspora uczestniczy przez wsparcie

społeczeństwa w różnej formie (materialnej, finansowej, politycznej i moralnej) w państwie podchodzenia oraz pomaga strukturom opozycyjnym dążącym do zmiany reżimu.

Przedstawione w dwóch pierwszych rozdziałach rozważania teoretyczno-koncepcyjne opierają się na krytycznym przeglądzie literatury i stanowią tło do kolejnej części monografii, która skupia się na diasporze polskiej i politycznym wymiarze relacji między nią a państwem polskim kształtujących się przez kilka ostatnich dekad. Okres, który obejmuje monografia, to czas transformacji politycznej i budowy ustroju demokratycznego (lata 1989–1990). Rozważania koncentrują się na postawie diaspory wobec zachodzących w kraju przemian: obrad Okrągłego Stołu, przy którym usiedli przedstawiciele władzy i opozycji, wyborów kontraktowych 4 czerwca 1989 roku oraz powołania pierwszego rządu z udziałem opozycji, na czele którego stanął Tadeusz Mazowiecki. Udział diaspory w tych wydarzeniach jest omówiony w rozdziale trzecim.

Konsolidacji nowego ustroju towarzyszył proces poszukiwania nowej formuły współpracy z diasporą, tworzenia struktury prawno-instytucjonalnej odpowiedzialnej za tę współpracę, a także usytuowania diaspory w systemie politycznym III RP. Proces ten okazał się długotrwały, a nadzór nad polityką wobec diaspory stał się przedmiotem rywalizacji między instytucjami reprezentującymi władzę ustawodawczą (Senat) i wykonawczą (rząd, a w szczególności MSZ). W rozdziale czwartym analizowany jest przebieg i kontekst tworzenia polityki państwa polskiego wobec diaspory z udziałem obu stron. Analiza dokumentów, wypowiedzi przedstawicieli Senatu, premierów i ministrów spraw zagranicznych wskazuje wyraźnie na odmienne postrzeganie diaspory, jej roli oraz relacji z państwem polskim. Omówione są najważniejsze czynności podejmowane przez obie instytucje bezpośrednio odnoszące się do polskiej diaspory w analizowanym okresie: przyjmowane strategie, inicjatywy ustawodawcze regulujące kwestie kluczowe dla diaspory oraz działania związane bezpośrednio z podmiotowością polityczną diaspory i jej miejscem w systemie politycznym państwa. Szczególna uwaga poświęcona jest kanałom uczestnictwa diaspory w systemie politycznym państwa pochodzenia: wyborczemu (możliwościom udziału w wyborach krajowych) oraz reprezentacji (strukturze przedstawicielskiej i konsultacyjnej dedykowanej diasporze).

Ostatni rozdział zawiera analizę udziału obywateli polskich głosujących za granicą w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 1990–2015. Zaprezentowane są w nim ogólne trendy i dynamika partycypacji wyborczej Polaków przebywających za granicą w wyborach w ostatnich dwóch dekadach, z uwzględnieniem danych osób uprawnionych do

głosowania, oddanych głosów, poziomu frekwencji oraz liczby obwodów głosowania utworzonych poza krajem. Przedstawiony jest także profil polityczny wyborców za granicą dla poszczególnych kandydatów i partii politycznych oraz ich poparcie na tle ogólnych wyników wyborów, co pozwala na pokazanie różnic i podobieństw między wyborcami głosującymi w kraju i za granicą. Wskazane są również najważniejsze czynniki wewnętrzne i zewnętrzne determinujące dynamikę poziomu uczestnictwa obywateli polskich przebywających za granicą w wyborach krajowych; podjęta też zostanie próba oszacowania udziału wyborców w populacji polskich obywateli zamieszkających w wybranych państwach oraz dokonana ocena wpływu głosów oddanych poza krajem na ogólne wyniki wyborów.

Podziękowania

Monografia ta nie powstałaby i nie przyjąłaby takiej formy bez wsparcia wielu osób i instytucji. Chciałabym podziękować przynajmniej kilku z nich: Mary Erdmans za okazaną życzliwość, zaufanie i długie dyskusje; Ewie Wołyńskiej z archiwum CCSU za gościnność, poświęcony mi czas i pomoc w poszukiwaniach archiwalnych, Bożenie Nowickiej McLees (z Loyola University Chicago) za wskazanie wielu ciekawych tropów polonijnych, Dorocie Praszalowicz i Joannie Wojdon za bezcenne wskazówki do kwerendy, tej ostatniej oraz Henrykowi Chałupczakowi za uważną lekturę i bardzo pożyteczne uwagi do pierwszej wersji manuskryptu. Podziękowania należą się Fundacji Kościuszkowskiej, której stypendium umożliwiło mi kwerendę w archiwach polonijnych w USA oraz pobyt w Case Western Reserve University w Cleveland, a także współpracownikom i Dyrekcji OBM UW za ogromne wsparcie okazane w trakcie pracy nad książką.

Diaspora i jej relacje z państwem pochodzenia jako przedmiot badań

Historyczne i współczesne ujęcia fenomenu diaspory

Historyczne i semantyczne źródła pojęcia diaspory

W literaturze poświęconej diasporze można znaleźć wiele prób definiowania pojęcia diaspory. Częściowo wynika to z faktu, że termin diaspora był pierwotnie używany przez historyków i religioznawców w odniesieniu do rozproszonych grup religijnych i etnicznych. Z czasem także przedstawiciele innych dyscyplin naukowych – antropologii, kulturoznawstwa, czy socjologii – zaczęli to pojęcie stosować coraz częściej. Od końca lat 90. XX wieku studia nad diasporami przeżywają swoisty renesans i stają się przedmiotem głównego nurtu badań w wielu dyscyplinach, w których wcześniej nie były obecne, takich jak ekonomia, politologia lub stosunki międzynarodowe.

Słowo diaspora wywodzi się z języka greckiego (*diaspeiro*), pochodzi od słów *speiro* (rozsiać, rozproszyć) i przyimka *dia* (przez); stosowano je od V wieku p.n.e., spotykane jest m.in. w dziełach Sofoklesa, Herodota czy Tukidydesa¹. Do XIX wieku było najczęściej używane w języku greckim przy opisie rozproszonej populacji Greków; w innych językach funkcjonowało powszechnie w studiach teologicznych i tekstach religijnych². W XIX wieku pojęcie diaspory pojawia się coraz częściej w publikacjach ukazujących się we Francji, Anglii i Stanach Zjednoczonych, poświęconych historii rozproszonych terytorialnie takich grup religijnych jak Żydzi lub Ormianie, oraz w opisach wczesnej historii Kościoła chrześcijańskiego. Aż do połowy XX wieku

¹ S. Dufoix (2008), *Diasporas*. Berkeley: University of California Press, s. 4.

² Diaspora pojawia się m.in. w tytule książki Edwarda Westona poświęconej Żydom w Anglii (wydanej w 1754 roku) czy w pracy Ernesta Renana o historii Żydów opublikowanej w 1890 roku (za: Dufoix 2008, op. cit., s. 5–10).

pojęcie diaspory było więc kojarzone głównie ze wspólnotami religijnymi. Dopiero w 1931 roku, w amerykańskiej Encyklopedii Nauk Społecznych termin „diaspora” został użyty w formie pozbawionej odniesień religijnych jako odnoszący się do narodu żyjącego w rozproszeniu, w oddaleniu od terytorium swojego państwa, ale zachowującego własną narodową kulturę, a jako historyczne przykłady diaspor podano Greków, Ormian i Żydów³.

Powołując się na tę definicję, kolejni amerykańscy socjologowie zaczęli używać pojęcia diaspory w stosunku do grup narodowych żyjących w rozproszeniu. Robert Park (autor pojęcia *marginal man*), czy Rose Hum Lee opisali tym mianem wspólnoty azjatyckie w USA⁴. Prawdziwą popularność termin zdobył w naukach społecznych w drugiej połowie XX wieku, kiedy to diaspora zaczyna być powszechnie obecna w publikacjach poświęconych grupom narodowym rozproszonym w różnych krajach: Afrykańczykom, Palestyńczykom, Chińczykom, Turkom, czy Hindusom⁵. Myron Weiner, opisując populacje pracowników cudzoziemskich w krajach zachodniej Europy i Bliskiego Wschodu, używa w stosunku do nich sformułowania „diaspory w początkowym stadium” (*incipient diaspora*), stosując tym samym ten termin do rozproszonych populacji dobrowolnych emigrantów ekonomicznych⁶.

W naukach politycznych pojęcie diaspory pojawiło się w połowie lat 70. XX wieku. Amerykański politolog John Armstrong, analizując historię modernizujących się systemów politycznych Rosji i Imperium Osmańskiego, zaproponował rozróżnienie dwóch typów diaspory: zmobilizowany (*mobilized*) i proletariacki (*proletarian*)⁷. Za diasporę uznawał on jakąkolwiek wspólnotę etniczną, która nie posiada wyodrębnionego terytorium jako podstawy swojego ustroju politycznego, pomijając w niej taki element jak państwo uznawane przez członków diaspory za miejsce pochodzenia. Dekadę później izraelski politolog Gabriel Sheffer zaproponował dojrzałą i szczegółową definicję diaspory, wprowadzając to pojęcie do politologii⁸. Określił on diasporę

³ Ibidem, s.16.

⁴ Ibidem, s.18.

⁵ K. Tölölyan (2007b), The Contemporary Discourse of Diaspora Studies, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (3), s. 648.

⁶ M. Weiner (1986), Labour migrations as incipient diasporas, w: G. Scheffer (red.), *Modern Diasporas in international politics*. London: Croom Helm, s. 47–74. Pierwszy z wyróżnionych typów dotyczył diaspory, która posiada określony kapitał społeczny i ekonomiczny umożliwiający jej integrację i awans w strukturze społecznej państwa osiedlenia, podczas gdy diaspora proletariacka, nie mając takich zasobów, sytuowała się na niższych szczeblach drabiny społecznej.

⁷ J. Armstrong (1976), Mobilized and Proletarian Diasporas, *American Political Science Review* 70(2), s. 393–408.

⁸ G. Sheffer (1986), A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics, w: G. Sheffer (red.), *Modern Diasporas in International Politics*. London: Croom Helm, s. 3.

jako etniczne grupy mniejszościowe o pochodzeniu migranckim, zamieszkałe i działające w państwach osiedlenia (*host countries*), które utrzymują silne sentymentalne i materialne związki ze swoim państwem pochodzenia (ojczyzną, *homeland*)⁹. Autor wskazywał na takie elementy składowe diaspory jak: dobrowolna lub przymusowa migracja, osiedlenie się w innym państwie (lub państwach), zbiorowa tożsamość i solidarność z innymi członkami wspólnoty (które są podstawą wzajemnych kontaktów i działań mających na celu zachowanie odrębnej tożsamości), silne relacje wewnątrz diaspory (między różnymi skupiskami ją tworzącymi) oraz związki łączące diaspore z państwem pochodzenia i z państwami osiedlenia. Ta definicja, jak i jej podobne, podkreśla dwie zasadnicze cechy diaspory: rozproszenie terytorialne oraz związki z krajem pochodzenia, który może być suwerenny lub będący pod kontrolą innych państw.

Definicja sformułowana przez Sheffera doczekała się kolejnych modyfikacji. Amerykański politolog William Safran, opierając się na archetypie diaspory żydowskiej, zaproponował listę sześciu konkretnych cech. Przyjął, że spełnienie przynajmniej kilku z nich stanowi podstawę do określenia danej wspólnoty mianem diaspory¹⁰. Zaproponowaną przez niego definicję diaspory uznaje się za początek współczesnych studiów nad tym zjawiskiem¹¹. Katalog cech charakteryzujących diaspore obejmował: obecność w innych państwach niż kraj pochodzenia, kolektywną pamięć o kraju pochodzenia (jego położeniu, historii i osiągnięciach), odrębność od społeczeństwa przyjmującego, gotowość do powrotu do kraju pochodzenia, poczucie zobowiązania do podejmowania koniecznych działań na rzecz kraju pochodzenia (jego bezpieczeństwa i rozwoju), świadomość wspólnoty etnicznej i więzi z krajem pochodzenia¹². Zdaniem Safrana elementem podstawowym konstytuującym diaspore jest kolektywna pamięć o miejscu pochodzenia (kraju przodków) i dążenie do powrotu do niego, a jeśli nie jest to możliwe – do odtworzenia go w innym miejscu. Kolejni autorzy odwołujący się do pojęcia diaspory czerpali inspirację bezpośrednio z definicji sformułowanej przez Safrana¹³.

⁹ Ibidem.

¹⁰ W. Safran (1991), *Diasporas in modern societies: myths of homeland and return*, *Diaspora* 1(1).

¹¹ R. Cohen (1999), *Global Diasporas: An Introduction*, London: Routledge, s. 6. (monografia doczekała się kilku wydań; strony podane w przypisach odnoszą się do drugiego wydania z 1999 roku).

¹² W. Safran (1991), op. cit., s. 83–84.

¹³ Przykładowo, James Clifford w tekście poświęconym semiotycznemu znaczeniu pojęcia diaspory wskazuje na następujące cechy diaspory: historia rozproszenia, mity/pamięć o kraju pochodzenia (*homeland*), alienacja w kraju zamieszkania (*host country*), gotowość do ewentualnego powrotu, podejmowanie działań wspierających kraj pochodzenia i kolektywna

Robin Cohen, autor pierwszej monografii w całości poświęconej diasporze, rozszerzył listę jej właściwości, zwracając uwagę na rolę dobrowolnej emigracji (w poszukiwaniu pracy, możliwości gospodarczych czy z powodu ambicji kolonialnych) jako alternatywne źródło powstania diaspory w stosunku do przymusowego rozproszenia, która to cecha była ujmowana we wcześniejszych definicjach¹⁴. Wskazał także na rolę silnej, trwałej kolektywnej świadomości etnicznej jednoczącej członków diaspory rozproszonych w różnych państwach, która staje się źródłem wzajemnych więzi i poczucia solidarności wśród członków diaspory i pobudza ich do wspólnego działania.

Autorzy wielu wczesnych definicji diaspory podkreślali, jako jedną z jej cech głównych, traumatyczne okoliczności towarzyszące opuszczeniu kraju i rozproszeniu, które to procesy nie były dobrowolne, ale zostały wymuszone przez okoliczności zewnętrzne. Jednakże fakt pozostawania poza krajem pochodzenia może mieć wiele przyczyn, być związany z wojną czy prześladowaniami, jak również stanowić wynik dobrowolnej emigracji. Cohen, analizując powody powstania i rozwój diaspor w perspektywie historycznej, wyróżnił pięć ich typów: diasporę uchodźczą (powstałą w wyniku wymuszonej emigracji, np. diaspora ormiańska czy palestyńska), zarobkową (jako efekt opuszczenia kraju w poszukiwaniu pracy i lepszego życia, np. diaspora hinduska), imperialną (związaną z podbojami kolonialnymi, np. diaspora brytyjska czy francuska) oraz handlową (rezultat ekspansji gospodarczej, np. diaspora chińska)¹⁵. Jako typ piąty określił diasporę deterytorialną (*deterritorialized diaspora*), nie związaną z żadnym realnie istniejącym państwem, w przypadku której najważniejszym konstytuującym ją elementem są ponadnarodowe więzi współodpowiedzialności (*co-responsibility*) istniejące między jej członkami.

tożsamość definiowana przez więź z krajem pochodzenia (J. Clifford (1994), *Diasporas, Cultural Antropology* 9(3), s. 305). Z kolei Floya Anthias (1998) wyróżnia sześć kryteriów definiujących diasporę: rozproszenie, kolektywną traumę, rozkwit kultury (*cultural flowering*), problematyczną relację ze społeczeństwem przyjmującym, poczucie wspólnoty, która przekracza państwowe granice, oraz oczekiwanie powrotu do kraju pochodzenia (F. Anthias (1998), *Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity, Sociology*, 32(3), s. 557–581).

¹⁴ R. Cohen (1999), op. cit., s. 17. Wyróżnił on dziewięć cech diaspory: 1) wymuszone rozproszenie, któremu często towarzyszą traumatyczne doświadczenia; 2) dobrowolne rozproszenie (w poszukiwaniu pracy, w wyniku ekspansji handlowej lub kolonialnej); 3) zbiorowa pamięć (mit, wyobrażenie) o opuszczonej ojczyźnie; 4) idealizacja ojczyzny przodków, wspólne zobowiązanie do jej odtworzenia, odbudowy czy utrzymania; 5) występowanie migracji powrotnych (deklarowanych lub rzeczywistych); 6) utrzymująca się świadomość o własnej odrębności, wspólnej historii, dziedzictwie kulturowym i wspólnym przeznaczeniu; 7) trudne relacje ze społeczeństwami przyjmującymi, brak akceptacji z ich strony; 8) poczucie solidarności i współodpowiedzialności z członkami grupy zamieszkującymi inne kraje; 9) możliwość wniesienia twórczego wkładu w życie krajów przyjmujących. Cechy te nie muszą występować łącznie, by daną grupę uznać za diasporę.

¹⁵ Ibidem, s. 18.

Ta współodpowiedzialność oparta jest na wspólnym języku, religii, kulturze, poczuciu wspólnego losu; mniejsze znaczenie mają związki z określonym historycznym terytorium; jako przykład tego typu diaspyry podawał Romów lub Kurdów. Tym samym propozycja ta uznawała elementy tożsamościowe (świadomościowe) za najważniejsze w tworzeniu się diaspyry jako wspólnoty.

Fenomen diaspyry opisują niezwykle trafnie Yossi Schain i Aharon Barth, zwracając uwagę, że diaspora istnieje na zewnątrz struktur państwowych, a jednocześnie wewnątrz wspólnoty narodowej (*outside the state and inside the people*)¹⁶. Odpowiedź na pytanie o granice diaspyry i jej zakres podmiotowy (kogo i pod jakimi warunkami można uznać za członka diaspyry) wcale nie jest prosta. Khachig Tölölyan w tekście otwierającym pierwszy numer czasopisma *Diaspora* podkreśla, że termin ten stał się pojęciem inkluzywnym, odnoszącym się do różnych grup, takich jak migranci, uchodźcy, cudzoziemscy pracownicy, wspólnoty zamorskie, kolonialne czy mniejszości narodowe¹⁷. Także Safran zauważył, w artykule opublikowanym w tym samym numerze, że pojęcie diaspyry stało się określeniem metaforycznym (*metaphoric designation*), które obejmuje różne kategorie, w tym „politycznych uchodźców, ekonomicznych emigrantów, mniejszości *tout court*”¹⁸. Należy ponadto zauważyć, że członkowie diaspyry legitymują się różnym statusem prawnym względem państwa pochodzenia. Część przedstawicieli diaspyry posiada obywatelstwo kraju pochodzenia (np. emigranci pierwszego pokolenia), niektórzy mają podwójne obywatelstwo (ci, którzy zdecydowali się na naturalizację w nowym państwie zamieszkania, nie zrzekając się przy tym obywatelstwa kraju pochodzenia), jeszcze inni (szczególnie przedstawiciele kolejnych pokoleń emigrantów żyjących na obczyźnie) są posiadaczami tylko obywatelstwa państwa osiedlenia.

Rozproszenie jest kluczową cechą społeczności diaspyrycznych, może ono być tak wynikiem migracji (dobrowolnego lub przymusowego opuszczenia swojego kraju), jak i zmiany granic państwowych (w związku z wojnami,

¹⁶ Y. Schain, A. Barth (2003), *Diasporas and International Relations Theory*, *International Organization* 57(3), s. 451. Dowodem na postrzeganie diaspyry w kategoriach „powiększenia” wspólnoty narodowej poza granice państwowe jest określanie diaspyry mianem „zewewnętrznej części narodu”, „kolejnej dzielnicy państwa”. Z kolei Emmanuel Ma Mung określił główne kryteria diaspyry jako wielobiegunowość (*multipolarity*), czyli obecność w kilku państwach oraz międzybiegunowość (*interpolarity*) – istnienie więzi między skupiskami (Ma Mung (1999), *La dispersion comme ressource*, *Cultures et conflicts* 33–34, s. 89–103, za: S. Defoix (2008), op. cit., s. 68).

¹⁷ K. Tölölyan (1991), *The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface*, *Diaspora* 1 (1), s. 4.

¹⁸ W. Safran (1991), *Diasporas in modern societies...*, op. cit., s. 89.

konfliktami wewnętrznymi i rozpadem państw). Obrazowo ujął to Rogers Brubaker, twierdząc, że diaspory nie są jedynie formowane przez ludzi przekraczających granice (*people crossing boundaries*), ale przez granice przekraczające ludzi (*boundaries crossing people*)¹⁹. W literaturze przedmiotu powszechnie uznaje się zatem szeroki zakres podmiotowy diaspory, który obejmuje emigrantów (dobrowolnych i przymusowych) oraz mniejszości narodowe powstałe w wyniku zmiany granic. Określenie zakresu podmiotowego diaspory wiąże się również z problemem realnego oszacowania jej rozmiarów²⁰. Bez względu na swoje źródła i rozmiar, diaspora pozostaje ważnym elementem procesów narodotwórczych tak w przypadku państw emigracyjnych (np. Irlandii czy Armenii), jak i tych, których granice niejednokrotnie podlegały zmianom (np. kraje Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polska czy Węgry)²¹.

W kierunku nowych podejść do pojęcia diaspory

Steven Vertovec, analizując sposób, w jaki pojęcie diaspora jest stosowane w różnych dyscyplinach, wyróżnił trzy dominujące podejścia. Według niego diaspora pojawia się w literaturze naukowej jako forma społeczna (społeczność rozproszonych terytorialnie jednostek), jako typ społecznej świadomości (wspólnota ludzi zjednoczonych przekonaniem o wspólnym pochodzeniu) oraz jako sposób reprodukcji kultury (wspólnota, w której dokonuje się proces odtworzenia kultury przez mieszanie i hybrydyzację różnych wątków kulturowych pochodzących z państwa pochodzenia i państwa zamieszkania)²². Do podobnych wniosków doszedł Brubaker, wskazując, że

¹⁹ R. Brubaker (1998), *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*. Warszawa–Kraków: WN PWN.

²⁰ Teoretycznie najlepszym źródłem powinny być spisy powszechne prowadzone w krajach zamieszkania. W praktyce jednak w wielu z nich nie uwzględnia się pytań o kraj urodzenia, obywatelstwo rodziców czy ich kraj pochodzenia. Najbardziej precyzyjnym źródłem danych, ograniczonym jednak tylko do obywateli danego kraju, są rejestry przebywających tymczasowo lub stale za granicą (tzw. zasób emigrantów) oraz rejestry prowadzone przez kraje zamieszkania dotyczące cudzoziemców (zasób cudzoziemców). Należy jednak pamiętać, że – przyjmując szerokie rozumienie diaspory – tworzą oni jedynie część jej populacji (jako emigranci pierwszego pokolenia).

²¹ M. Boyle (2001), Towards a (Re)Theorisation of The Historical Geography of Nationalism in Diasporas: The Irish Diaspora as an Exemplar, *International Journal of Population Geography* 7; R. Brubaker (1998), op. cit.; Ch. King, N.J. Melvin (1999/2000), Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia, *International Security* 24(3); M.A. Waterbury (2009), From Irredentism to Diaspora Politics: States and Transborder Ethnic Groups in Eastern Europe, *Global Migration and Transnational Politics Working Paper* nr 6.

²² S. Vertovec (1997), Three meanings of „diaspora”, exemplified among South Asian religions, *Diaspora* 6(3).

wśród wielu prób zdefiniowania diaspory trzy cechy pojawiają się jako wspólne i podstawowe: rozproszenie (zarówno przymusowe, jak i dobrowolne), orientacja na ojczyznę (prawdziwą lub wyobrażoną) oraz utrzymanie granic wspólnoty (proces, w którym tożsamość grupy jest stale mobilizowana i utrzymywana, by zapobiec jej dekoncentracji)²³. Jednocześnie zadeklarował, że jest zwolennikiem węższej definicji diaspory, która zakłada, że ważna jest nie tylko bierna świadomość pochodzenia łącząca jej członków, ale także kolektywne działania podejmowane przez nich w stosunku do państwa pochodzenia.

Wskazanie na aktywność (mobilizację) na rzecz państwa pochodzenia jako element łączący członków diaspory stanowiło nowatorskie podejście w dotychczasowych rozważaniach prowadzonych wokół tego pojęcia. Najczęściej badacze, w szczególności reprezentujący takie dyscypliny jak antropologia, etnografia, historia czy kulturoznawstwo, przyjmowali, że świadomość wspólnoty etnicznej łączącej członków diaspory bez względu na miejsce ich pobytu (poczucie przynależności do wspólnoty istniejącej ponad granicami) jest kluczowym elementem konstytuującym diasporę²⁴. Wczesne ujęcia definicyjne diaspory wychodziły z założenia, że proces jej formacji jest naturalnie warunkowany, diaspora jest wynikiem wychodźstwa, rozproszenia i pamięci o kraju przodków. Takie ujęcie, charakterystyczne dla esencjonalizmu, zaczęło jednak być krytykowane jako zbyt statyczne, ograniczone (*bounded*) i nie nadążające za zmienną i złożoną rzeczywistością, nie przystające do postnarodowej, zglobalizowanej rzeczywistości, w której takie terminy jak kultura, tożsamość i wspólnota poddane zostały pojęciowej dekonstrukcji. Według przedstawicieli współczesnego nurtu w badaniach diaspor, które rozwinęło się na gruncie transnacjonalizmu (*transnationalism*), należy bardziej uwzględnić wewnętrzne zróżnicowanie skupisk diasporycznych oraz złożone relacje łączące je z państwem pochodzenia i państwem zamieszkania w procesie kształtowania się wspólnot diasporycznych²⁵. Zwolennicy tego podejścia traktują diasporę jako ideowy i polityczny konstrukt, efekt procesu kolektywnej aktywności i społecznie konstruowanej i reprodukowanej tożsamości.

²³ R. Brubaker (2005), The „diaspora” diaspora, *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), s. 1.

²⁴ J. Clifford (1994), *Diasporas*, *Cultural Anthropology* 9(3); P. Gilroy (1993), *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Cambridge, MA: Harvard University Press; S. Hall (1990), Cultural Identity and Diaspora, w: J. Rutherford (red.), *Identity, Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart.

²⁵ F. Anthias (1998), Evaluating ‘Diaspora’: Beyond Ethnicity?, *Sociology* 32 (3); F. Mavroudi (2007), Diaspora as process: (de)constructing boundaries, *Geography Compass* 1 (3); Y. Soysal (2002), Citizenship and Identity: Living in Diasporas in Post-War Europe, *Ethnic and Racial Studies* 23 (1).

Diasporyczne społeczności i sieci są wzmacniane przez współczesną infrastrukturę oraz narzędzia szybkiej i masowej komunikacji i transportu, które dzięki powszechnej dostępności zapewniają nieistniejące wcześniej na taką skalę możliwości transnarodowych kontaktów i praktyk. W takim ujęciu, diaspora nie jest statycznym zjawiskiem, ale ciągle tworzoną, zmienną, nieograniczoną terytorialnie społecznością, kulturową i polityczną wspólnotą, która jest nie tylko przedmiotem, ale i podmiotem w przestrzeni transnarodowej. Stanowi bowiem podstawowy element w polu wzajemnych relacji zachodzących między krajem pochodzenia i państwami osiedlenia. Współczesne ujęcie fenomenu diaspory wiąże się także ze zmianą podejścia w badaniach procesów migracyjnych, w których, oprócz wspomnianego już transnacionalizmu, pojawił się nurt wskazujący na pozytywny wpływ migracji i diaspor na rozwój gospodarczy i społeczny państw pochodzenia. Diaspora przestała być postrzegana w kategoriach etniczno-kulturowych: traumy rozproszenia, nostalgii i odtwarzania kultury przodków w państwach osiedlenia, a zaczęła być analizowana przez pryzmat zachodzących zmian ekonomicznych i politycznych i traktowana jako podmiot, który może stymulować wzrost gospodarczy i procesy demokratyzacji, szczególnie w przypadku państw rozwijających się²⁶. I w tym znaczeniu stała się przedmiotem analiz ekonomistów, politologów i przedstawicieli innych dyscyplin pokrewnych.

Przegląd bogatej literatury naukowej dotyczącej diaspor pozwala na konkluzję, że wciąż toczy się debata dotycząca rozumienia tego pojęcia²⁷. Przedstawiciele różnych dyscyplin wskazują podobną listę elementów składowych, zwracając zarazem uwagę na różne jej cechy jako kluczowe w konstytuowaniu diaspory: jedni podkreślają rolę etniczno-kulturowej tożsamości, drudzy opisują diasporę w kategoriach specyficznego typu grupy społecznej stworzonej w wyniku procesów migracyjnych, jeszcze inni traktują ją jako projekt polityczny oparty na mobilizacji i działaniach wokół wspólnych celów. Należy wyraźnie podkreślić, że żadne z tych podejść nie jest wykluczające, akcentując inne elementy jako tworzące podstawowy fundament diaspory – uzupełniają się nawzajem.

²⁶ S. Dufoix (2011), From Nationals Abroad to 'Diaspora': The Rise and Progress of Extra-Territorial and Over-State Nations, *Diaspora Studies* 4(1); M. Reis (2004), Theorizing Diaspora: Perspectives on „Classical” and „Contemporary” Diaspora, *International Migration* 42(2); G. Sheffer (2003), *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁷ Podsumowanie tego dyskursu można znaleźć w: R. Brubaker (2005), The 'diaspora' diaspora, *Ethnic and Racial Studies* 28 (1); K.D. Butler (2001), Defining diaspora, refining a discourse, *Diaspora* 10(2); E. Mavroudi (2007), Diaspora as Process: (De)Constructing Boundaries, *Geography Compass* 1 (3); D. Schnapper, D. Davis (1999), From the Nation-state to the Transnational World: On the Meaning and Usefulness of Diaspora as a Concept, *Diaspora* 8 (3).

W polskiej literaturze istnieje wiele różnych określeń odnoszących się do polskich skupisk poza granicami kraju; zmieniały się one na przestrzeni czasu: wychodźstwo, emigracja, Polonia, Polacy za granicą, mniejszości polskie, Polacy na Wschodzie. Termin „diaspora” upowszechnił się na początku XXI wieku spopularyzowany przez Adama Walaszka i Jana E. Zamojskiego²⁸. I choć pojęcie „diaspora polska” jest coraz częściej obecne w publikacjach naukowych i urzędowych dokumentach, to nadal w oficjalnej nomenklaturze dominuje termin „Polonia i Polacy za granicą”²⁹. Wciąż brakuje także w polskiej literaturze naukowej, jak słusznie zauważa Aleksander Posern-Zieliński, pogłębionej refleksji teoretycznej na temat zakresu pojęciowego terminu diaspora, który nawiązywałby do „zaawansowanej, interdyscyplinarnej dyskusji na temat istoty «diaspyry» i zakresu stosowania tego pojęcia, toczonej już od lat w nauce światowej”³⁰. Odpowiednikami studiów nad diasporami, które rozwinęły się na świecie, są w Polsce badania polonijne. Abstrahując od zawirowań terminologicznych, studia nad polską diasporą (badania polonijne, badania etniczne) mają w polskiej nauce długą tradycję³¹. Podobnie jak w nauce światowej, także w Polsce, przez długi czas stanowiły one obszar badań zdominowany przez historyków i socjologów; relatywnie niedawno zaczął on być eksplorowany przez przedstawicieli innych dyscyplin, w tym politologów.

Przytoczony przegląd definicji i podejść dowodzi, że pojęcie jest wciąż otwarte, podlegające ciągłej redefinicji. Niektórzy autorzy wręcz zwracają uwagę, że obejmując tak różne podmioty i złożone procesy społeczne, traci ono wymaganą w przypadku definicji klarowność i ścisłość³². Pojęcie diaspyry upowszechniło się tak bardzo, że zdaniem Stephane Dufoix opuściło

²⁸ A. Walaszek (red.) (2001), *Polska diaspora*, Kraków: Wydawnictwo Literackie; J.E. Zamojski (red.) (2001), *Diaspyry. Migracje i Społeczeństwo*, tom 6. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

²⁹ M. Lesińska (2018), op. cit.

³⁰ A. Posern-Zieliński (2011), Koncepcja diaspyry i problemy jej aplikacji do badań środowisk „polonijnych”, w: M. Michalska (red.), *Polacy poza granicami kraju u progu XX wieku. Różne oblicza polskiej tożsamości*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski, s. 7.

³¹ Zob. m.in. H. Kubiak, A. Pilch (red.) (1976), *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; W.T. Miodunka (1998), *Stan badań nad Polonią i Polakami na świecie*. Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz; A. Walaszek (red.) (2001), op. cit.; G. Babiński, H. Chałupczak (red.) (2006), *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Wydawnictwo GRELL.

³² S. Dufoix (2008), op. cit., s. 54. Reiner Bauböck określił pojęcie diaspyry jako „notorycznie niejasne i zbyt szerokie” (*notoriously vague and overstretched*) (R. Bauböck (2010), *Cold constellations and hot identities: Political theory questions about transnationalism and diaspora*, w: T. Faist, R. Bauböck (red.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 313).

ono „konceptualną klatkę” i zaczęło być uniwersalne, a wręcz nadużywane do opisu przypadków zupełnie nie przystających do przyjętych ram koncepcyjnych³³. Brubaker podkreśla, że obecnie wszystko może być określone mianem diaspor i tym samym analityczna wartość tego terminu została utracona³⁴. Jest on stosowany obecnie do opisu grup zawodowych (diaspora naukowców, intelektualistów, inżynierów czy piłkarzy), jak i przypadku uciekinierów z terenów objętych kataklizmem³⁵. Brak precyzji terminologicznej według Tölölyana wynika z tego, że obecny dyskurs badań nad diasporami charakteryzuje się różnymi zastosowaniami używanych w nim kluczowych pojęć, takich jak grupa etniczna i diasporyczna, transnarodowość i globalizm, mobilność i osiedlenie, sieć i przestrzeń, lokalność i globalność – jeżeli one tracą jednolite znaczenie, nic dziwnego, że termin opisywany za ich pomocą również ulega dekonstrukcji³⁶.

Pomimo terminologicznego rozmycia, diaspora nadal jest unikalnym i użytecznym pojęciem stosowanym w procesie analizy procesów społecznych i politycznych z udziałem państw i grup społecznych zachodzących w przestrzeni ponadnarodowej. Poniżej omawiane koncepcje diaspor jako wspólnoty transnarodowej i wspólnoty tożsamości pozwalają wyjść poza tradycyjne ramy definicyjne i zwracają uwagę na zmienny, sytuacyjny i relacyjny kontekst istnienia diaspor i jej relacji z państwem pochodzenia. Pierwsze ujęcie skupia się na treści, funkcji i znaczeniu wzajemnych relacji budowanych między diasporą a państwem pochodzenia i państwem zamieszkania. Drugie podkreśla znaczenie podstawowej roli wspólnej tożsamości jako elementu cementującego członków diaspor i będącego fundamentem podejmowanych przez nią kolektywnych działań. Oba ujęcia tworzą kontekst analityczny, który jest ważny dla rozważań o diasporze jako podmiocie politycznym.

³³ S. Dufoix (2008), op. cit., s. 54–55. Autor wyróżnia siedem potocznych (kolokwialnych) sposobów użycia pojęcia diaspora, jako: 1) statystyczna populacja rozproszonych jednostek i ich potomków, np. chińska diaspora to 20 mln ludzi; 2) etniczno-kulturowa wspólnota zamieszkująca kilka państw, np. przedstawiciele hinduskiej diaspor; 3) etniczna grupa w danym państwie, a nawet mieście, np. chińska diaspora we Francji czy irańska diaspora w Los Angeles; 4) określona ścieżka migracyjna (*migratory pattern*), np. ekonomiczna czy polityczna diaspora; 5) określony stan, który jest jednocześnie historyczny i psychologiczny, jednostkowy i zbiorowy, który może być także określony jako pozytywny lub negatywny, np. być członkiem diaspor, żyć w diasporze; 6) geograficzna przestrzeń rozproszenia charakteryzująca się odległością od kraju pochodzenia, np. Ormianie w diasporze; 7) podgrupa w większej diasporze, np. sefardyjska diaspora dla Żydów, czy kantońska diaspora dla Chińczyków.

³⁴ R. Brubaker (2005), op. cit., s. 3.

³⁵ K. Tölölyan (2007b), op. cit., s. 648. W amerykańskich mediach termin diaspora pojawiał się w odniesieniu do uciekinierów z terenów objętych huraganem Katrina.

³⁶ Ibidem, s. 654.

Diaspora jako wspólnota transnarodowa

Transnacionalizm stał się jedną z dominujących koncepcji, które próbują uchwycić i opisać złożone formy przynależności i aktywności jednostek oraz grup w dobie masowych procesów migracyjnych mających miejsce w przestrzeni nieskrępowanej granicami państwowymi³⁷. Linda Basch, Nina Glick Schiller i Christina Blanc-Szanton zwróciły uwagę na fakt, że wielu emigrantów i ich potomków deklaruje przynależność do więcej niż jednej wspólnoty państwowo-narodowej: „pojawia się nowy rodzaj populacji migrantów, składającej się z tych, których sieci, aktywności i ścieżki życiowe obejmują społeczeństwa kraju pochodzenia i kraju goszczącego”³⁸. Zaproponowały one użycie terminu transnacionalizmu do opisu procesu utrzymywania i rozwijania przez migrantów więzi przekraczających geograficzne, kulturowe i polityczne granice. Transnarodowe ujęcie procesów migracyjnych szybko się upowszechniło także dlatego, że wychodzi ono poza uproszczony binarny i jednokierunkowy schemat postrzegania procesu migracji oznaczający przemieszczenie się migranta z państwa pochodzenia do państwa osiedlenia. W zamian oferuje bardziej złożony, a tym samym lepiej odpowiadający współczesnym okolicznościom obraz migracji, który zawiera w sobie różnorodne typy przemieszczenia się ludzi w wielu kierunkach – powroty i ponowne wyjazdy, a także tymczasową krótkotrwałą mobilność.

Należy podkreślić, że zjawiska i procesy, które zaczęły być opisywane z wykorzystaniem pojęcia transnacionalizmu, nie są niczym nowym – istniały i były przedmiotem badań dużo wcześniej, niż termin ten zyskał na popularności. Procesy zachodzące z udziałem migrantów przemieszczających się regularnie lub okresowo między państwami osiedlenia i krajem pochodzenia (migracje wahadłowe, powrotne, sezonowe), budowanie sieci społecznych i relacji tożsamościowych w obu państwach, przysyłanie zasobów materialnych i symbolicznych między ich granicami – one wszystkie towarzyszyły

³⁷ W polskiej literaturze pojęcie „transnationalism” tłumaczone jest w dwojaki sposób, jako transnacionalizm lub transnarodowość. R. Bauböck, T. Faist (red.) (2010), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press; R. Kastoryano (2003), *Transnational Networks and Political Participation. The Place of Immigrants in the European Union*, w: M. Berezin, M. Schain (red.), *Europe Without Borders. Remapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*. Baltimore: Johns Hopkins University Press; S. Vertovec (1999), *Conceiving and researching transnationalism*, *Ethnic and Racial Studies* 22(2).

³⁸ N. Glick Schiller, L. Basch, C. Blanc-Szanton (1992), *Towards a transnational perspective on migration: Race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered*, *Annals of the New York Academy of Sciences* 645, s. 1.; zob. też: N. Basch, N. Glick Schiller, C. Blanc-Szanton (1994), *Nations Unbound Transnational Projects Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. New York: Routledge, s. 7.

migracjom „od zawsze” i jako takie były przedmiotem zainteresowań badaczy. Określenie procesów, więzi i praktyk zachodzących w przestrzeni łączącej dwa lub więcej państw mianem transnacionalizmu w tym sensie nie było odkryciem niczego nowego. Jednocześnie jednak jego zwolennicy zaznaczają, że to, co się zmieniło, to skala, szybkość i natężenie tych procesów, co ściśle wiąże się z procesami globalizacji, rozwoju technologicznego i komunikacji³⁹. Transnacionalizm traktowany jest jako paradygmat naukowy proponujący wyjście poza metodologiczny nacjonalizm, który stawiał państwo narodowe w centrum uwagi i ograniczał badanie zjawisk i procesów społecznych do jego granic⁴⁰.

Pojęcie transnacionalizmu zyskało w krótkim czasie dużą popularność i na stałe wpisało się w badania migracyjne i studia nad diasporami⁴¹. Jest obecnie szeroko i twórczo wykorzystywane przez przedstawicieli różnych dyscyplin, w tym politologii, ekonomii czy socjologii, także w rozważaniach na temat diaspor. Przyjęcie perspektywy transnacionalizmu pozwala na wpisanie diasporę jako podmiotu w transnarodową przestrzeń społeczno-polityczną przekraczającą granice terytorialne państw narodowych i zwraca uwagę na element wzajemnych aktywnych relacji między skupiskami diasporycznymi oraz na związki łączące je z państwem pochodzenia i państwami osiedlenia⁴². Relacje te mają zróżnicowany charakter i formę; mogą być symboliczne i materialne, natury politycznej, społecznej, ekonomicznej i kulturowej, i łączą ze sobą w siatce wzajemnych powiązań wymienione podmioty, tworząc transnarodową przestrzeń społeczną⁴³.

³⁹ T. Faist (2000), Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture, *Ethnic and Racial Studies*, 23 (2); S. Vertovec (2012), *Transnarodowość*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁴⁰ A. Wimmer, N. Glick Schiller (2002), Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences, *Global Networks* 2 (4).

⁴¹ Ścisłe związki między transnacionalizmem i badaniami nad diasporami symbolizuje fakt, że pierwszy periodyk naukowy, którego tytuł i treść odnosiły się bezpośrednio do diaspor, otrzymał pierwotnie tytuł *Diaspora*, by po kilku latach zmienić go na *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*.

⁴² Francuski socjolog Dominique Schnapper wprowadził do dyskursu o diasporze pojęcie transnacionalizmu, zob. D. Schnapper (1999), From the Nation-State to the Transnational World: On the Meaning and Usefulness of Diaspora as a Concept, *Diaspora* 8 (3).

⁴³ P. Levitt, N. Glick Schiller proponują definicję transnarodowej przestrzeni społecznej (*transnational social field*) jako zbioru wielu powiązanych ze sobą sieci społecznych przekraczających granice państwowe, dzięki którym pomysły, praktyki i zasoby są wymieniane, organizowane i przekształcane (P. Levitt, N. Glick Schiller (2004), Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society, *International Migration Review* 38 (3), s. 1009; zob. też: M. Collyer, R. King (2015), Producing transnational space. International migration and the extra-territorial reach of state power, *Progress in Human Geography* 39 (2).

Warto zwrócić uwagę na zależności między pojęciami diaspor i wspólnoty transnarodowej, choć wielu autorów uznaje je za tożsame, wcale takimi nie są. Zdaniem Vertoveca odróżnia je stopień aktywności: istnienie aktywnych relacji (w postaci kontaktów czy podejmowanych działań) konstytuują wspólnotę transnarodową, podczas gdy diaspora może być zjawiskiem statycznym i opierać się jedynie na więzach tożsamościowych – poczuciu wspólnego pochodzenia⁴⁴. Wyczerpującą analizę obu pojęć i wzajemnych związków między diasporą i transnacionalizmem przedstawił Thomas Faist, określając je mianem „partnerów w tańcu” (*dance partners*), wskazując, że ich wzajemne relacje są bardzo bliskie, ale nie tożsame⁴⁵. Zwrócił także uwagę, że choć granice obu pojęć są rozmyte, to ich znaczenia pokrywają się, mieszcząc się w tej samej przestrzeni tematycznej i odnosząc do relacji między grupą społeczną a państwem (pochodzenia i osiedlenia), są także często zamieniane używane w publikacjach akademickich i debatach publicznych. Autor podkreślił jednocześnie istotne różnice między nimi: diaspora to pojęcie funkcjonujące od dawna i szeroko upowszechnione, z kolei transnacionalizm to relatywnie nowy termin i od niedawna używany w debatach publicznych. Diaspora jest terminem raczej statycznym i odnosi się do takich pojęć jak wspólnota i rozproszenie, podczas gdy transnacionalizm traktowany jest częściej jako proces i bliski takim pojęciom jak mobilność, przestrzeń i sieci. Również horyzont czasowy odróżnia oba pojęcia, w przeciwieństwie do transnacionalizmu, diaspora to wielogeneracyjna wspólnota, jej formowanie się trwa w czasie i w związku z tym powinna być analizowana w perspektywie długiego trwania (*longue durée*)⁴⁶. Ostatecznie Faist przyjmuje, że wspólnota transnarodowa jest szerszym terminem, za jego pomocą można opisać nie tylko społeczności diasporyczne, ale także te, które tworzą się na pograniczu (wspólnoty przygraniczne, transgraniczne).

Bez wątpienia konceptualizacja diaspor jako wspólnoty transnarodowej wymaga większej szczegółowości, także dlatego, że relacja transnarodowa to pojęcie nieprecyzyjne, może oznaczać relację z państwem, z narodem, ze społeczeństwem, jak i z terytorium⁴⁷. Użyteczne dla wyjaśnienia formowania się diaspor i transnarodowych relacji z państwem pochodzenia na poziomie indywidulowanym są takie teorie jak nowa ekonomia migracji czy

⁴⁴ S. Vertovec (2005), *The Political Importance of Diasporas*, University of Oxford, Centre on Migration, Policy and Society Working Paper nr 13, s. 3–4.

⁴⁵ T. Faist (2010), *Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?*, w: R. Bauböck, T. Faist (red.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

⁴⁶ T. Faist (2010), op. cit., s. 12.

⁴⁷ S. Dufoix (2008), op. cit., s. 62.

teoria społecznego kapitału i sieci społecznych⁴⁸. Pierwsza zwraca uwagę na to, że decyzja o emigracji nie jest decyzją indywidualną, ale całego gospodarstwa domowego (a czasami lokalnej wspólnoty), tym samym ryzyko i koszty, jak i potencjalne zyski związane z emigracją są ponoszone nie tylko przez jednostkę, ale i całe jego najbliższe otoczenie społeczne (członków rodziny). Z kolei teoria społecznego kapitału i sieci społecznych próbuje wyjaśnić proces tworzenia więzi i interakcji ponad granicami, wskazując, że migracja nie jest liniowym procesem, w którym emigrant odcina się od miejsca i społeczności, z jakiej wyjechał, wprost przeciwnie, utrzymuje z nią silne relacje emocjonalne i materialne (poprzez przepływy finansowe oraz inne formy transferów i wymiany).

Omawiając ujęcie diasporę z perspektywy transnacionalizmu, nie sposób nie odnieść się do koncepcji „nacionalizmu na odległość” (*long-distance nationalism*) jako tej, która wychodząc poza konwencjonalne myślenie o państwie, narodzie i ich relacjach z określonym terytorium wpisuje się doskonale w teoretyczne rozważania o diasporze jako wspólnocie transnarodowej⁴⁹. Nina Glick Schiller i Georges Eugene Fouron jako autorzy pogłębionej definicji koncepcji „nacionalizmu na odległość”, wskazali jego pięć podstawowych cech: 1) różni się od konwencjonalnych form nacionalizmu łączących naród z terytorium, włączając do wspólnoty narodowej także tych, którzy przebywają poza terytorialnymi granicami państwa narodowego i nie mają jego obywatelstwa; 2) nie istnieje jedynie w sferze słów, wyobrażeń i sentymentów, ale może przybrać realną formę w postaci określonych działań; praktykujący „nacionalizm na odległość”, „mogą głosować, demonstrować, przysyłać pieniądze, tworzyć, rodzić, walczyć, zabijać i umierać za ojczyznę, w której mogli nawet nigdy nie być”⁵⁰; 3) zaprzecza konwencjonalnej teorii politycznej, według której pojęcia państwa i narodu są nierozdzielnie związane z określonym terytorium, postulując nowy paradygmat wspólnoty narodowej jako nieograniczonej granicami terytorialnymi państwa⁵¹; 4) warunki w państwie pochodzenia, jak i państwie osiedlenia, mają niebagatelny

⁴⁸ N. Van Hear (2010), Migration, w: K. Knott, S. McLoughlin (red.), *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities*. London and New York: Zed Books, s. 34–38.

⁴⁹ B. Anderson (1992a), *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: Centre for Asian Studies; Z. Skrbis (1999), *Long-distance nationalism: Diasporas, homelands and identities*. Aldershot: Ashgate Publishing.

⁵⁰ N. Glick Schiller, G.E. Fouron (2001), *Georges Woke Up Laughing: Long-Distance Nationalism and the Search for Home*. Durham, London: Duke University Press, s. 20.

⁵¹ W literaturze pojawia się obok „państwa transnarodowego” także pojęcie „deteritorialnego państwa narodowego” (*detrterritorialized nation-state*), oba odnoszą się do idei wspólnoty, której wpływy poprzez więzi przynależności rozciągają się ponad terytorialne granice państwowe, zob. m.in. N. Glick Schiller, L. Basch, C. Szanton Blanc (1994), op. cit.

wpływ na istnienie i formę „nacionalizmu na odległość”, znaczenie ma nie tylko obowiązujący w nich system prawno-instytucjonalny, ale także oficjalna narracja odnosząca się do diaspory w państwie pochodzenia (zdrajcy *versus* bohaterowie) oraz państwie zamieszkania („piąta kolumna” *versus* lojalni nowi członkowie wspólnoty); 5) „nacionalizm na odległość” jest specyficzną formą kolektywnej przynależności, nie dotyczy jedynie warstwy kulturowej (wspólnej tożsamości, kultury czy religii), ale konkretnych działań politycznych podejmowanych przez diaspore i państwo pochodzenia.

Benedict Anderson, analizując związki między diasporą a państwem pochodzenia, zwrócił uwagę na to, że praktykowaniu „nacionalizmu na odległość” przez członków diaspory nie towarzyszy bezpośrednia odpowiedzialność w tym znaczeniu, że skutki podejmowanych przez nich działań nie są odczuwalne przez nich, ale przede wszystkim przez społeczeństwo w państwie pochodzenia⁵². Przykładem jest udział obywateli mieszkających za granicą w wyborach w państwie pochodzenia i w konsekwencji ich współodpowiedzialność za wybór władz, których działania nie dotyczą ich bezpośrednio. Bardziej skrajną egzemplifikacją jest wsparcie okazywane przez diaspore dla ruchów ekstremalnych i organizacji działających w państwie pochodzenia, kiedy skutki działalności tych grup odczuwają społeczeństwa w ich krajach, a nie wspierający je członkowie diaspory⁵³.

Diaspora jako wspólnota wyobrażona

W wielu definicjach diaspory, co zostało już wskazane w części wstępnej, podkreśla się rolę wspólnej tożsamości jako podstawową cechę diaspory. Tożsamość ta, konstruowana na kanwie zakładanej wspólnoty pochodzenia i kultury, opiera się na stanie świadomości, wyobrażeniach i wierze w więzi pokrewieństwa i wspólnej historii. Zbiorowe poczucie bycia częścią diaspory zasadza się na wspólnie podzielanych mitach, wartościach, symbolach, czyli elementach kulturowych, tworzonych i wciąż reprodukowanych w kolejnych pokoleniach, w postaci m.in. rytuałów, tradycji, świąt, ceremonii⁵⁴. Pewne

⁵² B. Anderson (1998), Long distance nationalism, w: B. Anderson (red.), *The Spectre of Comparison*. London: Verso, s. 58–74.

⁵³ Przykłady to poparcie działań IRA przez część diaspory irlandzkiej w USA, czy Tamilów na Sri Lance przez diaspore tamilską w Kanadzie i Wielkiej Brytanii, za: F.B. Adamson (2002), Mobilizing for the transformation of home: politicized identities and transnational practices, w: N. Al-Ali, K. Koser (red.), *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*. London: Routledge, s. 166.

⁵⁴ Pojęcie „tradycji wytworzonych” spopularyzował Eric Hobsbawm, zob. E. Hobsbawm, T. Ranger (red.) (2008), *Tradycja wynaleziona*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

tradycje kulturowe i obyczaje odwołujące się do okresów świetności w historii, wielkich bohaterów lub wydarzeń tworzą więzi, które stają się podstawą do identyfikacji jednostek ze wspólnotą. Powstaje złożona struktura symboliczno-świadomościowa, w której mieści się pamięć o konkretnych miejscach, historii, obyczajach, wszystkim tym, co jest podstawą podzielných wspomnień i wspólnej tożsamości, a którą Anderson trafnie określa jako „wspólnotę wyobrażoną” (*imagined community*)⁵⁵.

Anderson, prowadząc rozważania na temat narodu określił go mianem wspólnoty wyobrażonej: „jest wyobrażona, ponieważ członkowie nawet najmniej licznego narodu nigdy nie znają większości swych rodaków, nie spotykają ich, nic o nich nie wiedzą, a mimo to pielęgnują w umyśle obraz wspólnoty”⁵⁶. Zwrócił uwagę na duchowy wymiar wspólnoty – to bliskość ideowa (w znaczeniu nie fizyczna) sprawia, że jednostki postrzegają innych członków wspólnoty jako sobie podobnych, jako części określonej całości, która wyraża się w pewnej przynajmniej dozie sympatii, zaufania, gotowości do współpracy i solidarnej akcji. Bez względu na to, jakie są podstawy normatywne jedności grupy, zawsze mamy do czynienia z podstawową spójnością o charakterze ideowym, wyobrażeniowym, która istnieje w wymiarze, w jakim jej członkowie intelektualnie i emocjonalnie identyfikują się ze zbiorowością. Określenie wspólnoty jako „wyobrażonej” nie oznacza bynajmniej, że jest ona nierealna czy fikcyjna, wprost przeciwnie – ma ona realny wpływ na życie społeczne jednostek i grup. Co więcej, dyskursywna konstrukcja wspólnoty jako idei (wyobrażenia) zakłada, że nie jest ona trwała, by istnieć w czasie i być skutecznym podmiotem społecznym musi być wciąż reprodukowana w świadomości jej członków.

Rozważania na temat wspólnoty wyobrażonej odnoszone są także do diaspory. Martin Sökefeld, odwołując się do refleksji Andersona, definiuje diasporę jako „wyobrażoną wspólnotę transnarodową”, kiedy to wyobrażenie wspólnoty jednoczy grupy żyjące w terytorialnym rozproszeniu⁵⁷. Tożsamość diaspory jest konstrukcją zmienną i hybrydową – integruje ona selektywnie wybrane elementy kultury państwa pochodzenia (język, religię, ceremonie, święta, tańce etc.), łącząc je z przejmowanymi z czasem kulturowymi praktykami dominującymi w państwie zamieszkania. Ten proces selekcji i zachowania określonych elementów kultury państwa pochodzenia jest świadectwem tego, jak ta grupa kreuje i odtwarza wyobrażenie wspólnoty

⁵⁵ B. Anderson (1997), *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu nacjonalizmu*. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Znak.

⁵⁶ Ibidem, s. 19.

⁵⁷ M. Sökefeld (2006), Mobilizing in transnational space: a social movement approach to the formation of diaspora, *Global Networks* 6(3), s. 267.

narodowej na obczyźnie. Społeczności diaspory rozwijają się i propagują narodowe mity, za pomocą których tworzą ideę ojczyzny, dzięki czemu postrzegają siebie jako jednorodną całość zjednoczoną tym wyobrażeniem. „Zapamiętane miejsca... często służą rozproszonej społeczności jako symboliczne kotwice. To jest dawno znana prawda, że migranci używają pamięci o danym miejscu, aby zbudować swój nowy świat w wyobraźni. «Ojczyzna» w ten sposób pozostaje jednym z najpotężniejszych symboli jednoczących migrujących i przesiedlonych ludzi”⁵⁸. Ta kolektywna pamięć, wyobrażenie o ojczyźnie przodków, wspólny język i historia stają się ważne nie tylko dlatego, że są klejem jednoczącym rozproszone jednostki i grupy w jedną (choć niejednorodną) całość, ale służą do realizacji projektów politycznych i działań na rzecz, i w imieniu państwa pochodzenia (do których odnosi się wspomniana powyżej koncepcja „nacjonalizmu na odległość”). Inaczej mówiąc, kolektywna pamięć i tożsamość stanowią źródło podmiotowości, siły i jedności diaspory.

W tym miejscu warto zaakcentować rolę nowych mediów w kształtowaniu diaspory jako wspólnoty wyobrażonej. Rozwój technologii komunikacyjnych bez wątpienia sprzyja nie tylko utrzymywaniu kontaktów, ale i podtrzymywaniu bliskich więzi, również tożsamościowych, co ma kluczową wartość dla rozproszonych geograficznie członków diaspory. Korzystanie z dobrodziejstw internetu (nie zapominając także o wadach i zagrożeniach przypisywanym temu narzędziu komunikacji), wideokonferencji, telewizji internetowej, długodystansowych rozmów pozwala na odtwarzanie odległych realiów dosłownie „tu i teraz”⁵⁹. Rola nowych technologii w rozwoju diaspor to zupełnie nowy, szybko rozwijający się obszar badań⁶⁰. Badania wykorzystania internetu przez diaspory i jego rola wskazują, że nie jest on jedynie źródłem informacji i komunikacji, ale kreatywną przestrzenią umożliwiającą rozwój nowych wirtualnych form członkostwa i wspólnotowych praktyk

⁵⁸ A. Gupta, J. Ferguson (red.) (1997), *Culture, power, place: explorations in critical anthropology*, Durham, NC: Duke University Press, s. 39 (cytat za: E. Mavroudi (2007), op. cit., s. 469).

⁵⁹ Badacze diaspor zwracają uwagę na rolę nowych narzędzi komunikacji w budowaniu i funkcjonowaniu diaspor, w literaturze przedmiotu obecne są pojęcia „wirtualna diaspora” (*virtual diaspora*) czy „cyfrowa diaspora” (*digital diaspora*) na opisanie fenomenu używania przez członków diaspory cyberprzestrzeni w celu nawiązania kontaktów i podjęcia konkretnych aktywności. Podkreśla jednocześnie, że żadna diaspora nie może istnieć bez realnych kontaktów (zob. J. Brinkerhoff (2009), *Digital Diasporas: Identity and Transnational Engagement*. Cambridge: Cambridge University Press). Internet jest obecnie podstawową platformą kontaktów, chętnie wykorzystywaną także przez rządy do kontaktu z diasporą.

⁶⁰ B. Chan (2005), *Imagining the Homeland: The Internet and Diasporic Discourse of Nationalism*, *The Journal of Communication Inquiry* 29 (4); S. Vertovec (2004), *Cheap Calls: The Social Glue of Migrant Transnationalism*, *Global Networks* 4 (2).